

بررسی پوشاک و البسه در نگارهای سربینه حمام مهدی قلی بیگ مشهد

علیرضا طاهری^۱، اعظم ظفر کامل*^۲

۱- استاد گروه تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشکده علوم نظری و مطالعات عالی هنر، دانشگاه هنر تهران.

۲- کارشناس ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری دانشگاه سیستان و بلوچستان.

Email: al.taheri@art.ac.ir

azinkamel@yahoo.com

چکیده

پوشاک و لباس هر جامعه در دوره‌های تاریخی مختلف، بازگوکننده فرهنگ آن دوره و مهم‌تر از همه گویای تفکرات و اعتقادات افراد جامعه است. البسه با توجه به شرایط اجتماعی، جغرافیایی، مذهبی، اقتصادی و غیره متفاوت و دارای دو بخش بوده است: ظاهری و معنایی. ظاهر لباس که به شکل، جنس، رنگ، تزئینات پارچه مرتبط بوده و معنای آن به محتوا و نوع لباس بازمی‌گردد. در دوره قاجار تحولات عمیقی در تمام ساختار اجتماعی رخ داد، و پوشش نیز از این حیث بی‌بهره نماند. اوضاع فرهنگی، سیاسی، اقتصادی ایران سبب بروز تغییرات در نوع لباس دوره قاجار نیز شد. حمام مهدی قلی بیگ، هم‌جوار حرم امام رضا(ع) و هم‌راستای بازار بزرگ مشهد قرار گرفته است. موقوفه‌ای از مهدی قلی بیگ، میرآخور شاه‌عباس صفوی، که از گزند آسیب‌ها در امان مانده و در معماری و تزئینات آن از عنصر دیوارنگاری در قسمت سربینه بهره برده است. آخرین لایه از نقاشی‌های سربینه داستان‌های محبوب و رایج با موضوعات مختلف به همراه نمایشی از پوشاک آن دوران را روایت می‌کند. هدف از انجام این پژوهش یافتن پاسخ این سؤال است: ۱- مشخصات پوشش و البسه نگارهای سربینه به کدام دوران زمانی و تاریخی قاجار بازمی‌گردد؟ ۲- این پوشاک دارای چه مشخصه‌ها و ویژگی‌ها است؟ با توجه به این نقاشی‌ها، و تغییرات پوشاک قاجار به سه دوره زمانی، می‌توان گفت که ویژگی‌های البسه در نگاره‌های سربینه، بیشتر متأثر از دوره دوم و سوم (۱۲۵۰ تا ۱۳۴۴ هجری قمری) و در مواردی بهره‌مند از ویژگی‌های دوره اول بوده و در برخی موارد نقوشی باسلیقه فردی و با توجه به موضوع داستان، اضافاتی متناسب صورت گرفته است. اطلاعات جمع‌آوری‌شده در این پژوهش به‌صورت مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی انجام گرفته است.

واژگان کلیدی

پوشاک، دیوارنگاری، حمام مهدی قلی بیگ مشهد، هنر قاجار

مقدمه

پوشاک از اساسی‌ترین نیازهای بشر محسوب شده و از ابتدای پاسخ به این نیاز، تفاوت‌هایی به لحاظ ساختاری و ظاهری در شکل و فرم پوشش دیده شده است. دوره قاجار در تاریخ ایران، دوره‌ای پر از فراز و نشیب به لحاظ فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و غیره بوده و پوشاک نیز مانند دیگر صنایع این دوره متأثر از جریان‌ها بوده است. برخی هنرها از جمله هنر دیوارنگاری در دوره قاجار راه متفاوت در پیش گرفته و از انحصار تزئینات کاخ‌ها و عمارت‌ها خارج شده و به اماکن عمومی و خصوصی ورود پیدا کرد. در برخی از شهرها این هنر به کمک تزئینات حمام‌های عمومی آمده و علاوه بر مقرنس‌کاری و کاشی‌کاری، زینت‌بخش در و دیوار حمام‌ها نیز شد. بنای حمام مهدی قلی بیگ مشهد به روزگار صفویه بازمی‌گردد؛ در سربینه و در آخرین لایه‌های نقاشی آن، نگاره‌هایی از دوران قاجار دیده می‌شود. هدف از این پژوهش پاسخ به این سؤالات است: «۱- پوشاک و البسه نگارهای سربینه حمام مهدی قلی بیگ مشهد، دارای چه ویژگی‌ها، مشخصات و تفاوت‌ها و شباهت‌ها بوده است؟ ۲- این تأثیرات الگو گرفته از فرهنگ و اجتماع حاکم چه دوره‌ای از تاریخ حکومت قاجار است؟ به این منظور، ویژگی‌های پوشاک دوران مختلف شاهان قاجار با توجه به تقسیم‌بندی زمانی و پس‌از آن ویژگی‌ها و مشخصات البسه و نگارهای سربینه حمام بررسی شده است. با توجه به اطلاعات حاصل شده نقوش سربینه که به لحاظ موضوعی به ۵ گروه تقسیم می‌شود شامل داستان‌های مختلف بوده که در هرکدام از آنان به نسبت موضوع البسه متفاوت و شباهت‌هایی به پوشاک دوره‌های مختلف شاهان قاجار داشته است. در برخی با بهره‌گیری از پوشاک دوره سوم و دوم و در نقوشی با توجه به موضوع داستان، سلايق فردی هنرمند نیز اضافه شده است.

پیشینه تحقیق

در این خصوص برخی از نویسندگان به معرفی پوشاک و لباس در دوره قاجار پرداخته‌اند. همچنین ویژگی البسه این دوران را می‌شود در سفرنامه‌ها نیز جستجو کرد. سهیلا شهشهانی در کتاب خود بانام «پوشاک دوره قاجار» از انتشارات میر دشتی (۱۳۹۶)، به معرفی کلی پوشاک آن دوره به لحاظ جغرافیایی، اقلیم، اقلیت‌های مذهبی، مراسم،...پرداخته و سعی در معرفی نام و مشخصات لباس دارد. کتاب «پوشاک ایرانیان در عصر قاجار» از مریم مونسى سرخه (۱۳۹۶) انتشاراتی مرکب سپید نیز به تقسیم‌بندی دوره‌های زمانی مختلف قاجار به لحاظ مشخصات لباس پرداخته و ویژگی هرکدام را بیان کرده است. در سفرنامه‌ها افراد در دوره‌های مختلف شاهان قاجار به ایران آمده و گاه به بیان مراسم و جشن‌ها پرداخته و در این میان نیز به پوشاک افراد و اقوام نیز اشاره کرده‌اند مانند: سفرنامه درو ویل در دوره سلطنت فتحعلی شاه قاجار.

روش تحقیق

پژوهش حاضر به روش توصیفی انجام گرفته و در جمع‌آوری اطلاعات از منابع کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی بهره گرفته شده است.

صنعت پوشاک و پارچه در دوره قاجاریه

تاریخ آغاز دوره قاجار با آغا محمدخان شروع می‌شود. شخصی که می‌توان گفت تمام عمر سلطنتش را به تثبیت موقعیتش گذاشت. در زمان رهبری او حضور کشورهای انگلیس و فرانسه و روسیه در ایران دیده می‌شود. شاهان قاجار یکی پس از دیگری بر سرکار آمده و در دوره زمامداری ایشان، فراز و فرودهایی در تاریخ ایران به وجود آمد. «تاریخ نیمه اول قرن سیزدهم قمری، مقارن نیمه اول قرن ۱۹ میلادی، از مهم‌ترین بخش‌های تاریخی است، زیرا در این پنجاه سال وقایع و حوادثی بزرگ در اروپا روی داد که اثرات آن از حدود اروپا خارج شد و در سایر قطعات عالم وارد گردید و ایران نیز به نوبه خود از آثار آن حوادث مهم، بی‌نصیب نماند» (دهقانی، ۱۳۹۲: ۳۷). تأثیرات و رنگ‌پذیری فرهنگ و جامعه ایران از غرب در این دوران بیشتر نمایان می‌شود. برخی از پژوهشگران این دوره را دوره انتقال از سنت به مدرنیته می‌دانند. «دوران قاجار نشانگر تراژدی ایرانی بودن است. تراژدی برپا کردن یک امپراتوری باراده‌ی خلل‌ناپذیر آغا محمدخان، شگفت‌زده شدن از دنیای غرب، تلاش مستمر برای تجددگرایی، تن‌آسایی و بی‌خیالی نسبت به مسائل داخلی و بی‌بندوباری و سهل‌انگاری در

برابر سرزمین ارزشمند خویش» (شهبهانی، ۱۳۹۶: ۱۰). در این دوره ایران دستخوش تحولات گوناگون همچون: جنگ با روس‌ها، قراردادهای ننگین گلستان و ترکمانچای، اصلاحات امیرکبیر، تأسیس دارالفنون، ورود دانش و فرهنگ جدید، انقلاب مشروطه، قرارداد ۱۹۱۹، و در انتها انقراض سلسله قاجاریه قرار گرفت.

همگام با ورود صنعت جدید نساجی از غرب به ایران، برخی از محصولات سنتی و دستی کم‌کم به دست فراموشی سپرده شد و بازار برای ورود اجناس غربی محیتر گشت. سرجان ملکم مأمور عالی‌رتبه کمپانی هند در شرق، طی گزارشی در سال ۱۲۱۶ هجری قمری، منسوجات ایران را شامل انواع ابریشم، پارچه‌های پنبه‌ای ضخیم، شال ترمه کرمان و پارچه‌های زری می‌دانست. (سرخه، ۱۳۹۶: ۳۶). پارچه‌های دوره قاجار شامل انواع ابریشم، پنبه، شال، پارچه‌های زری، زربافت، پوست، مخمل، قلمکار، ترمه... بود. نقوش روی پارچه نیز متفاوت بوده است. «به‌طور کلی نقش‌مایه‌های استفاده بر انواع پارچه‌های دوره قاجار اعم از پارچه‌های ابریشمی، پنبه‌ای، پشمی، مخمل، زربفت شال و پارچه‌های دوخته دوزی و نقاشی شده با نام متنوع عبارت‌اند از: نقوش انسانی، جانوری، طرح‌های گیاهی، هندسی، نقوش اساطیری و تجریدی، اسلیمی و ختایی و همچنین نمایان ساختن طرح محراب گونه‌های مختلف بوده است» (روح فر، ۱۳۹۱: ۴۳).

پوشاک در دوران قاجار

برخی از پژوهشگران ویژگی و مشخصات پوشاک دوره قاجار را به لحاظ تاریخ حکومت شاهان تقسیم‌بندی کرده که دارای تفاوت‌ها و اختلاف‌نظرهایی به لحاظ زمان و تاریخ حکومت بوده‌اند. در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان مشخصات پوشاک دوره قاجار را به سه دوره تقسیم کرد:

- دوره اول: از آغاز محمدخان تا فتحعلی شاه ۱۲۵۰ تا ۱۱۹۳ ه. قمری

- دوره دوم: محمدشاه تا ناصرالدین شاه ۱۳۱۳ - ۱۲۵۰ ه. قمری

- دوره سوم: مظفردین شاه تا محمدعلی شاه و احمدشاه ۱۳۴۴ - ۱۳۱۳ ه. قمری

شایان ذکر است که تغییر پوشاک در این دوره بیشتر در مورد لباس زنان شهرنشین صدق می‌کند. بین پوشاک زنان در داخل و بیرون از منزل، تفاوت‌هایی وجود دارد.

مشخصات پوشاک در دوره اول: از آغا محمدخان تا فتحعلی شاه (۱۲۵۰-۱۱۹۳ ه. قمری)

در اوایل دوران قاجار، هنرها از جمله پارچه‌بافی هنوز به‌صورت دستی انجام می‌گرفت. پوشاک زنان و مردان در دوره آغامحمدخان ادامه‌دهنده سنت دوره قبل از خود بود. در زمان سلطنت فتحعلی شاه، استفاده از ماشین جایی نداشت، اما بعد از عقد قراردادهای ننگین ترکمانچای و گلستان، تأثیرات منفی این قراردادها، در صنعت پارچه و نساجی پدیدار گشت. در این دوره بیشتر پوشاک و البسه درباریان و اشراف‌زادگان با البسه مردم عادی تفاوت نداشت و فقط از نظر جنس پارچه متفاوت بود. گاسپار درو ویل که در دوره فتحعلی شاه در ایران اقامت داشته است در سفرنامه خود، چنین بیان می‌دارد: ... قباهای بلند تا زیر کمر تنگ و چسبان که در قسمت کمر به پائین کمی عریض‌تر و تا پاشنه پا کشیده می‌شود. نیم‌تنه‌ی بلندی زیر قبا از چیت آستردار می‌پوشند. پیراهن مردان پارچه‌هایی حریر به رنگ‌های مختلف بسیار کوتاه و بدون یقه است. شلوار مردان ایرانی نیز بسیار گشاد و به رنگ ارغوانی است. پاچه شلوار تا مچ پا می‌رسد و دهانه شلوار گشادتر از قسمت بالایی آن است. جوراب‌های ساق کوتاه پوشیده و از کفش‌های راحتی در شهر و طبقات پائین جامعه از نیم چکمه دراز و باریک استفاده می‌کنند. از شال کمر افراد می‌توان پی به موقعیت اجتماعی آنان برد. شال پشمی و یا پنبه‌ای برای مردم عادی، نجبا و اعیان از شال کشمیری به همراه دشنه بر پر آن استفاده می‌کنند. پوستین (بالاپوش) که مخصوص فصل سرما است. کلاه‌های پوستی سیاه‌رنگ به شکل مخروط ناقص به همراه شالی پیچیده در دور آن به سردارند. (درو ویل، ۱۳۳۷: ۴۹ - ۵۱). در جدول (۱) مشخصات البسه ذکر شده است.

جدول ۱. مشخصات و اجزای پوشاک مردان در دوره اول قاجار. (نگارنده گان)

سرپوش	کلاه پوستی: مخصوص مقامات عالی رتبه کلاه مخروطی شکل: متعلق به شیرازی‌ها کلاه گرد که مخصوص تهرانی‌ها بود. (شهبهانی، ۱۳۹۶: ۱۵۳)
بالاپوش	جبه و پوستین: جبه لباس گشاد و بلندی بود که ریشه عربی دارد. پوستین لباس و راحتی که مردان می‌پوشیدند و در فصل پائیز جبه نمدی یا پوستین استفاده می‌کردند. ریشه افغانی و خراسانی دارد. (همان: ۶۲) عبا: مردان روحانی روی لباس‌های خود می‌پوشیدند. (محمدی، ۱۳۹۲: ۲۲۶) ارخالق: نیم‌تنه کوتاهی که مردان آن را زیر قبا و زنان روی قبا می‌پوشیدند. (سرخه، ۱۳۹۶: ۷۰) قبا: پوششی بلند که همیشه تکرنگ و به یکی از رنگ‌های سبز، زرد، آبی، بنفش و قرمز بود. بلندی آن تا پشت قوزک پا می‌رسید. و یک‌طرف آن روی طرف دیگر قرار می‌گرفت. پیراهن: زیرین که سفید و کوتاه و شکافی درست راست سینه داشت و پیراهن رویی که جلوبسته و بدون یقه بود. (محمدی، ۱۳۹۲: ۲۲۲) کلیجه: کتی کوتاه‌تر از جبه و در قسمت پشت از خط به پائین چند پیلی می‌خورد. (شهبهانی، ۱۳۹۶: ۵۹-۶۱) شال: پارچه‌ای از جنس‌های متفاوت که به شرایط و طبقات اجتماعی جامعه متفاوت بوده و افراد ثروتمند از شال کشمیر استفاده می‌کردند.
پای‌جامه	شلوارهای بسیار گشاد به رنگ‌های آبی یا بنفش یا ارغوانی جوراب‌های ساق کوتاه
پای‌پوش	کفش‌های مردان با توجه به تناسب و توان مالی افراد شامل: گیوه- چارق- نعلین بود. (آریانا، ۱۳۹۳: ۸۰)

لباس زنان ایرانی در حکومت قاجار در اندرون و بیرون خانه به لحاظ رنگ، پارچه، طرح و نقش، جنس و تزئینات متفاوت بوده است. جدول (۲). لباس بیرون زنان شامل چادر، روبند، چاقچور، پیراهن، ارخالق و چاپگین بوده است.

جدول ۲. مشخصات و اجزای پوشاک زنان در دوره اول قاجار. (نگارنده گان)

سرپوش	در بیرون از خانه: چارقد (پارچه‌های سه‌گوش)، چادر، چاقچور (چکمه‌های پارچه‌ای که تا زانو می‌رسد)، روبند در اندرون: دستار زنان از پارچه‌های کشمیری که با مهارت تمام پیچیده و با مروارید و جواهرات گوناگون آراسته شده است. (سرخه، ۱۳۹۶: ۵۶). (شریعت پناهی، ۱۳۷۲: ۸۸)
بالاپوش	پیراهن‌های زنانه که ادامه پیراهن‌های نازک و بدون یقه‌چاک دار دوره زندیه بود. بسیار کوتاه و از جنس ابریشم. (رکن‌آبادی، دهقانی، ۱۳۹۶: ۱۴۹) چاپکین: جامه بی یقه جلویاز که تا زیر کمرگاه آن، سه دکمه کنار هم دوخته‌اند و از چپ به راست روی هم افتاده و در سمت راست دگمه می‌خورد. (آریانا، ۱۳۹۳: ۸۱) ارخالق: برای گرم نگه‌داشتن قسمت بالای بدن یک ژاکت تنگ بود که آستین‌های بلندی داشت. (شهبهانی، ۱۳۹۶: ۷۴)
پای‌جامه	شلوارهای گشاد و آستردار که بلندی آن تا ساق پا می‌رسید. (سرخه، ۱۳۹۶: ۵۶) جوراب زنان کوتاه و ساق پیچ بود. (شهبهانی، ۱۳۹۶: ۷۴)
پای‌پوش	گالش روسی، نعلین، چموش، ساغری نوک‌برگشته

مشخصات پوشاک در دوره دوم: از محمدشاه تا ناصرالدین‌شاه (۱۳۱۳- ۱۲۵۰ ه. قمری)

دوران محمدشاه سرآغاز تحولات بیشتر در ایران بود. «در این دوره ارتباط ایرانیان با دیگر کشورها روبه گسترش بود و سایر کشورها به‌منظور تأمین بازار فروش کالاها خود به ایران رو کردند» (سرخه، ۱۳۹۶: ۴۲). بازار نساجی ایران دستخوش این تحولات گردید و بیش از پیش در اختیار اروپایی‌ها قرار گرفت. این تغییر خود باعث آشفته‌گی در این صنعت شد. «در زمان محمدشاه، اروپایی‌ها، بازار نساجی کشور را تسخیر کردند و صنایع دستی مربوط به لباس نیز به کنج فراموشی سپرده شد و ورود منسوجات انگلیسی رونق گرفت» (رکن‌آبادی و دهقانی، ۱۳۹۶: ۱۲۹).

از ویژگی‌های لباس مردان در این دوره می‌توان اشاره داشت که قد لباس‌ها تا اندازه‌های کوتاه شد چراکه محمدشاه اولین کسی بود که دستور به کوتاه کردن اندازه لباس داد. لباس رسمی شامل کلاه و شال و جبه بود. دوسرسی در کتاب خود که در سال ۱۸۳۹-۴۰ میلادی به ایران سفر کرده این‌گونه می‌نویسد: «در تبریز وقتی وارد شدیم... لباس قدیمی و ملی و لباده بلند ایرانی بر تن نداشتند (کامران میرزا) بلکه به جای آن یک نوع ردنکت (پالتو) پوشیدند که به آن ارخالق می‌گویند» (دوسرسی، ۱۳۶۲: ۱۸۴).

وی دو مرد بازرگان را با کلاه باریک ایرانی از پوست بره سیاه که به شکل کله‌قند دیده است، توصیف می‌کند. به نظر می‌رسد لباس در دوره محمدشاه با اندکی تغییر ادامه روند سنت قبل از خود بوده و ویژگی منحصر به فردی که دربرگیرنده این دوره باشد، دیده نمی‌شود. اما در دوره ناصرالدین‌شاه که از آن به‌عنوان عصر پذیرش فرهنگ اروپایی نام برده می‌شود، لباس با تغییرات فراوانی دیده می‌شود. سفرهای ناصرالدین‌شاه به فرنگ خود تغییرات پوشش را به قبل و بعد سفر شاه تقسیم می‌کند. شاه ابتدا بعد از سفر خود این تغییرات را در پوشش زنان حرم‌سرای خود ایجاد و سپس به بیرون نیز اشاعه پیدا کرد. «ناصرالدین‌شاه در سفری که به مسکو داشت برای نخستین بار زنان بالرین را در تماشاخانه آنجا دید و از شلوارهای کش‌باف، چسبان و نازک و دامن‌های چتری بسیار کوتاه آنان خوشش آمد و بعد از برگشت به ایران دستور داد زنان در اندرونی از این لباس استفاده کنند که بعدها در تمام کشور رایج شد. پوشاک این دوره برای زنان شامل چارقد، چادر، چاقچور، روبند- پیراهن، تنبان، شلوار جوراب و کفش می‌باشد» (قیانداران، ۱۳۸۹: ۱۶۶). جدول (۳) و (۴)

جدول ۳. مشخصات و اجزای پوشاک مردان در دوره دوم قاجار. (نگارنده گان)

سرپوش	کلاه‌سیاه (در دوره ناصری از ارتفاع کلاه کاسته شد و سروته آن تقریباً متساوی شد). (شهشهانی ۱۳۹۶: ۱۵۳)
بالاپوش	قبا که بعد از مسافرت ناصرالدین‌شاه به اروپا استفاده شد. بلندی آن به‌تدریج تا بالای زانو رسید. معمولاً جلو باز، در پهلوها چاک‌دار و آستین‌هایی تنگ، بلند و گاه سنبوسه دار داشت. جلوی دامن آن تا نیمه‌باز بود و نیم دیگر از گردن تا کمر به‌وسیله دکمه‌های تزئینی بسته می‌شد. لازم به ذکر است که روی این قبا مردان از کمر بندی با قلاب ساده یا مرصع و یا شال کمر استفاده می‌شد. (محمدی، ۱۳۹۲: ۲۲۳) ارخالق که اندازه آن با توجه به موقعیت اجتماعی شخص متغیر بود. پیراهن، کمر چین، کلیجه، پوستین کمر بند (یکی از علائم مشخصه‌ای که درباریان، نظامیان و مستخدمین عالی‌رتبه را از دیگر اقشار اجتماعی مشخص می‌کرد وجود کمر بندهای چرمی، پهن و سیاه‌رنگ که دارای قلاب کمر از جنس برنج بود). (ویلز، ۱۳۶۸: ۳۵۸).
پای جامه	شلوار. جوراب‌های ساق بلند.
پای پوش	کفش‌های اروسی، نعلین، چکمه و پوتین. عبدالله مستوفی در کتاب شرح زندگانی من می‌نویسد: کفش‌های اعیان زادگان شیک و دست‌دار و روی پا و ساق پا را می‌پوشانید. (مستوفی، ۱۳۴۵: ۵۰۴)

جدول ۴. مشخصات و اجزای پوشاک زنان در دوره دوم قاجار. (نگارنده گان)

سرپوش	چادر (رنگ سیاه و یا بنفش)، روبند (اندازه بلندتر شده است)، چاقچور
بالاپوش	پیراهن‌های کوتاه با آستین‌های بلند و تنگ و که تا مچ دست می‌رسید (قیانداران، ۱۳۸۹: ۱۶۸) ارخالق‌های کوتاه. تنبان‌های کوتاه تا سر زانو. شلیته: در دوران دوم سلطنت قاجار، تنبان‌های بلند رویی، رفته‌رفته منسوخ و شلیته‌های کوتاه جای آن را گرفتند. این شلیته‌های کوتاه را به همراه جوراب‌های سفید یا شلوار مشکی یا سفید می‌پوشیدند. (محمدی، ۱۳۹۲: ۲۳۵)
پای جامه	جوراب‌های ساق کوتاه و سفید
پای پوش	گالش، نعلین، چموش، ساغری نوک‌برگشته. پس از واردات کفش به تهران نوعی کفش چرمی و سیاه به نام "قونداه" باب شد. (شریعت پناهی، ۱۳۷۲: ۱۱۵)

مشخصات پوشاک در دوره سوم: از مظفرالدین شاه، محمدعلی شاه تا احمدشاه (۱۳۴۴-۱۳۱۳ ه. قمری)

دوره سوم حکومت قاجار را باید دوره‌ای دانست که کشور کم و بیش در دست اروپائیان قرار داشت و نفوذ فرهنگ اروپائیان در بالاترین مرتبه پذیرش خود قرار داشت. «تب اروپایی پوشیدن، اروپایی فکر کردن و اروپایی زندگی کردن در تاروپود افکار و آرزوهای بسیاری از اقشار رسوخ کرد و اولین نشانه شیوع این تب، تقلید ظاهری از اروپائیان (خصوصاً اروپایی پوشیدن) بود». (شریعت پناهی، ۱۳۷۲: ۱۹۱) این تأثیرات تا جایی پیش رفت که حتی افراد طوایف ایران نیز تحت تأثیر این واقعه قرار گرفتند. بعد از انقلاب مشروطه، وضع دچار تحول بزرگی شد و توجه خاص به سوی پوشش زنان قرار گرفت. به این ترتیب پیراهن و شلیته، شلوارهای گشاد، چادر کمری، روبنده... از پوشش زنان حذف و به جای آن،

پیراهن‌های بلند و یک‌تکه، جوراب‌های بلند، مد روز شد. شلوارهای گشاد، ارخالق، یل، نیم‌تنه در پوشش مردان نیز حذف و کت و ژلیت (جلیقه) و بلوز رواج پیدا کرد.

دیوارنگاری در دوره قاجار

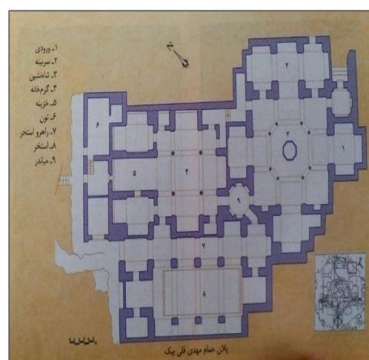
دیوارنگاری اصطلاحی رایج در حوزه هنر است و از هنرهای مطرح دوره قاجار که ادامه سنت هنری دوران قبل از خود نیز است. در دوره صفویه از هنر دیوارنگاری برای آراستن و تزئینات داخل کاخ‌ها و عمارت‌ها استفاده می‌شد اما در دوره قاجار در اماکن عمومی مانند قهوه‌خانه‌ها، حمام‌ها، برخی از منازل، ... با موضوعات عام و ادبی و هنری ادامه پیدا کرد. هنری که در خدمت شاهان و پادشاهان بود و برای کاخ‌های آنان نیز مورد استفاده قرار می‌گرفت، به هنر مردمی و عام تغییر چهره داد. «دیوارنگاری از ابزارهای اصلی هر حکومتی برای شکوه بخشی به حکومت خود و به رخ کشیدن اقتدار سیاسی‌اش بود. قاجارها هم با بهره‌گیری از این وسیله تبلیغی به شوکت نمایی سلطنت خویش پرداختند و آن را وسیله‌ای برای تنفیذ قدرت خود در میان رقبای داخلی و خارجی کردند. نکته جالب‌توجه اینکه در دوره قاجاریه دلیل رشد پایگاه‌های اجتماعی و تحولات صورت گرفته در جهان آن روزگار، دیوارنگاری در بین عامه مردم هم رشدی درخور یافت وسیله‌ای برای بیان اعتقادات ملی و مذهبی آن‌ها گردید. بعد دیگر دیوارنگاری در جامعه ارضای سلاطین زیبایی‌شناختی طبقات مختلف جامعه بود» (آژند، ۱۳۸۵: ۳۴). حمام‌ها از جمله مکان‌های عمومی در دوره قاجار بوده که از حیث تزئینات و نقاشی دیواری بی‌بهره نماند و در اکثر شهرهای ایران از آن در آراستن این اماکن استفاده شد. فلور در کتاب خود از خاطرات سیاح بریتانیایی که در سال ۱۸۹۶ میلادی به ایران سفر کرده و از گرمابه‌ای دیدن کرده بود، چنین می‌نویسد: «طبق گزارش‌های او گرداگرد دیوارها، تصاویر سترگ از زندگی رستم و افراسیاب، پهلوانان بزرگ افسانه‌ای ایران پدیدار بود که با شگرف‌ترین رنگ‌ها و بدون لحاظ داشتن مناظر و مرایا نقاشی شده بود» (فلور، ۱۳۹۵: ۱۳۵).

نگارهای سربینه حمام مهدی قلی بیگ مشهد

حمام مهدی قلی بیگ در شهر مشهد و در کنار حرم مطهر رضوی قرار دارد. بانی حمام را مهدی قلی بیگ، آخور باشی شاه‌عباس اول که از رجال خیر و واقفان بزرگ دوره صفوی بوده، می‌دانند.

«او که از واقفان بزرگ مشهد در دوره صفوی هست حمام مزبور را در سال ۱۰۲۷ احداث کرده است. حمام مهدی قلی بیگ تا اوایل قرن حاضر دایر بوده است، بدان سبب مکرراً محتاج مرمت شده است. در این روند حدود ۱۵ تا ۱۶ لایه گچ بر دیوارهای داخلی حمام کشیده شده است که اغلب این لایه‌ها دارای نقاشی‌های ارزنده از دوره صفوی و قرون بعد است. بعضی از لایه‌ها که خصوصاً در دوره صفوی نقاشی شده است شامل تصاویر زنان و مردان فرنگی است. بقیه نقاشی‌ها هم شامل تصاویر قهرمانان شاهنامه و دیگر داستان‌های مشهور ایران است» (سیدی، ۱۳۸۲: ۴۸). پس از گذشتن از ورودی حمام و هدایت به وسیله دالان به زیباترین بخش، سربینه حمام رسیده که نگارها در سقف سربینه به خوبی قابل مشاهده است.

«بنا شامل ورودی، هشتی، سربینه، حوض سربینه، شاه‌نشین، میان در، گرم‌خانه، نظافت خانه، خزینه، خلوت گاه، استخر آب سرد، تون و ... است. مساحت حمام بیش از ۹۶۰ مترمربع است» (تصویر ۱) (حسینی، ۱۳۹۳: ۲۱).

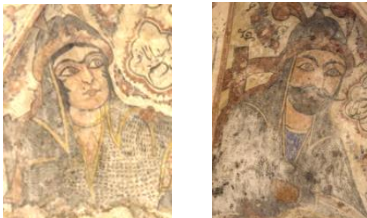

تصویر ۱. پلان کلی بنای حمام (حسینی، ۱۳۹۳: ۴۰)

در قسمت سربینه این حمام که در لایه برداری‌های اخیر انجام گرفته، آخرین لایه، نگارهایی با داستان‌های گوناگون دارد که هر کدام در نوع خود بی‌نظیر و حکایتی جداگانه‌ای را روایت می‌کند. داستان‌ها به ۵ دسته‌ی پهلوانی و حماسی، عامیانه و فلکلوریک، ادبیات کهن، افسانه‌ای و اسطوره‌ای، و نقوش بدون موضوع تقسیم می‌شود.

- ۱- داستان‌های پهلوانی و حماسی که شامل داستان گیسویابانو و فرامرز می‌شود.
- ۲- داستان‌های عامیانه و فلکلوریک، نوش آفرین گوهر تاج، نبرد شیرویه.
- ۳- داستان‌هایی از ادبیات کهن، بهرام گور و گل‌اندام، شیرین و فرهاد، لیلی و مجنون.
- ۴- داستان‌هایی با موضوعات اساطیری و افسانه‌ای، عوج بن عنق، جن، نقال هفت صندوقی.
- ۵- نقوش بدون موضوع. (جدول ۵ تا ۹).

جدول ۵. داستان‌های حماسی و پهلوانی (نگارنده گان)

تصویر ۲	تصویر ۱	مشخصات لباس	محل و موضوع
		تصویر ۱. پیراهن یقه‌گرد در زیر. تصویر ۲. پوشش زرهی چسبان. کلاه خود. زره. تیر دان	صفه شمالی (داستان فرامرز پسر رستم) صفه شرقی (داستان گیسویابانو دختر رستم)

پوشاک نبرد در دوره قاجار متفاوت بوده است. «در این دوره برخلاف دوره‌های قبل دیگر استفاده از کلاه خود، سپر و زره رایج نبود و پوشاک نبرد عبارت بود از: کت سیاه‌رنگ و چسبانی که با نوارهایی تزئین می‌شد. شلوار گشاد و پرچینی که بلندای آن نزدیک به قوزک پا می‌رسید و در آن جمع می‌شد. چکمه و نیم چکمه‌هایی که بدون پاشنه بوده و پاچه شلوار در آن فرومی‌رفت. کلاه بلندی از پوست بره که در قسمت کلگی آن شکافی سرخ‌رنگ وجود داشت.» (محمدی، ۱۳۹۲: ۲۳۱) به نظر می‌رسد هنرمند برای پوشش و ویژگی‌های البسه در این نگارها بیشتر از نقاشی و تصاویر کتب رایج آن دوره سود برده است (ظفر کامل، ۱۳۹۶: ۱۱۵).

جدول ۶. نگارهایی با مضمون داستان‌های عامیانه و فلکلوریک. (نگارنده گان)

تصویر ۲	تصویر ۱	مشخصات لباس	محل و موضوع
		تصویر ۱ پیراهن بدون یقه در زیر قبا. کمر بند سگ‌دار (چرمی). شلوار گشاد چکمه‌های بلند نظامی. تاج جواهر نشان. تصویر ۲. لباس یقه‌گرد در زیر. نیم‌تنه (کت کوتاه آستین بلند که آستین‌ها در قسمت انتهایی تنگ می شود). دامن بلند چین‌دار. گردنبند در گردن	صفه شرقی و غربی (نوش آفرین)
		تصویر ۱ پیراهن بدون یقه در زیر. پوشش زرهی که به جوشن معروف. کمر بند سگ‌دار. شلوار نظامی. چکمه. کلاه خود مزین به دو پر در پشت کلاه و روبان‌هایی بلند که یادآور نقوش شاهان دوران ساسانی است. تصویر ۲. این شخصیت که طبق عناصر "زن" به نظر می‌رسد کلاه خودی بدون پر به سر دارد. لباسی زره پوش با یقه بسته. ارخالقی که زیر زره به تن دارد. شلوار گشاد. ادوات جنگی مانند شمشیر و سپر، ساق‌بند و زانوبند دارد. چکمه‌های سیاه‌رنگ بلند.	صفه شمالی (نبرد شیرویه با سرهنگ)

جدول ۷. نقوش با موضوعات ادبیات کهن. (نگارنده گان)

محل و موضوع	مشخصات لباس	تصویر ۱	تصویر ۲
صفه غربی (بهرام گور و گل اندام)	تصویر ۱. این شخصیت به عنوان پادشاه (بهرام) دارای تاجی مرصع نشان است. پیراهن بدون یقه، قبایی فاخر با یقه ای تزئین شده. کمربند سگک دار. شلوار گشاد. و چکمه های بلند قرمز رنگ. تصویر ۲. پیراهن یک تکه و بلند. نیم تنه بدون یقه و آستین کوتاه. هنرمند شخصیت گل اندام را با کشیدن کمربند پارچه ای به خاطر کار مردانه ای که هر روز انجام می داده مردانه جلوه داده است		
صفه شرقی (شیرین و فرهاد)	تصویر ۱. پیراهن بلند یک تکه. کت کوتاه با آستین های بلند. شال حریر قرمز. تصویر ۲. کلاه فرهاد بسیار متفاوت با دیگر کلاه ها است. کفش گیوه مانند و بندهای دور ساق شبیه به شلوار گشاد. اراخالق سفید و با طرح خال های قرمز.		
صفه شمالی (لیلی و مجنون)	تصویر ۱. پیراهن یک تکه کوتاه. نیم تنه آبی رنگ همراه با نقوش تزئینی. شلوار گشاد سیاه رنگ. حریری طرح دار که به صورت شال روی سر کشیده شده بیشتر برای عروس استفاده می شده است. تصویر ۲. پیراهن کوتاه. کلیجه چسبان با آستین های بلند که دکمه های حالت بسته بدون نشان می دهد. شلوار گشاد به رنگ ارغوانی		

جدول ۸. نقوش با مضمون داستان های افسانه ای و اسطوره ای. (نگارنده گان)

محل و موضوع	مشخصات لباس	تصویر ۱	تصویر ۲
صفه غربی (تصویر ۱) داستان عوج بن عنق و شرقی (تصویر ۲). داستان نقال خوش سخن	تصویر ۱. از آنجاکه این داستان اسطوره ای و افسانه ای هست، هنرمند پوشش این شخصیت را مانند دیوان و موجودات افسانه ای تصویر کرده و تنها از فرم دامن کوتاه چین دار به همراه کمربند پارچه ای استفاده کرده است. تصویر ۲. کلاه این شخص مانند دیگر اشخاصی که در برخی نگارهای دیگر آمده است متفاوت با کلاه رایج آن دوره بوده است. کلاه قیفی مانند که به شخصیت های جادویی بیشتر شبیه و تنها نگار ای با چنین کلاهی است که مستقل در تویزه به کار رفته است. لباسی یقه گرد. قبای کوتاه با شلوار گشاد و کمربند پارچه ای به کمر. چکمه های سیاه و بلند		

	<p>تصویر ۱. کلاه قیفی مانند. قبا با پیراهن کوتاه یقه‌گرد. کمر بند سگ‌دار. چکمه‌های بلند و سیاه. به‌عنوان عنصری فرعی در طاق نگار بهرام و گلندام در کنار شخصیت بهرام کشیده شده است.</p> <p>تصویر ۲. شخصیتی با همان کلاه قیفی شکل که به‌صورت فرعی در پائین کادر داستان نوش‌آفرین آورده شده است. شلوار گشاد با چکمه‌های بلند و سیاه. همراه به بلوز یقه‌گرد در زیر با قبا و کمر بند سگ‌دار و ادوات جنگی از قبیل شمشیر و سپر.</p>	<p>(تصویر ۱). صغه غربی (تصویر ۲). صغه شرقی داستان نامشخص</p>
--	---	--

جدول ۹. نقوش بدون موضوع. (نگارنده گان)

تصویر ۲	تصویر ۱	محل و موضوع
	<p>تصویر ۱. کلاه مخروطی ناقص. قبا کوتاه. شلوار گشاد سیاه‌رنگ. کمر بند سگ‌دار</p> <p>تصویر ۲. فرد سمت راست با کت و شلوار و پیراهن یقه دار. کلاه سیاه کوتاه. کفش‌های چرمی سیاه‌رنگ. فرد سمت چپ بالباس سنتی: قبا بی زرد رنگ. شال کمر پارچه‌ای. عمامه‌ی پارچه‌ای دور سر بسته است</p>	<p>تصویر ۱. صغه غربی (بدون موضوع خاص) تصویر ۲. صغه شمالی</p>
	<p>به نظر شاهزاده‌ای می‌رسد که کلاه بلند مخروطی ناقص به همراه تزئینات پارچه‌ای به سر دارد. کلیچه بلند با جواهرات تزئینی و کمر بند سگ‌دار.</p>	<p>صغه شرقی</p>
	<p>تصویر ۱. اکثراً پوشش دوران سوم شامل کت و شلوار، کروات، کفش‌هایی چرمی و براق است. در برخی صحنه لباس و کلاه سنتی دوران دوم نیز دیده می‌شود.</p> <p>تصویر ۲. کت، شلوار، ژلیت. پیراهن یقه دار. کروات. کفش‌های سیاه چرمی براق.</p>	<p>زیر گنبد مرکزی سربینه</p>

نتیجه‌گیری

با توجه به تغییرات و تحولات فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی دوره قاجار، هنرها نیز از این حیث بی‌بهره نمانده و خود دستخوش تحولات قرار گرفتند. با ورود و نفوذ فرهنگ اروپا به ایران و تأثیر بیشتر آن در دوره شاهان قاجار و همچنین آمدورفت‌های شاهان قاجار به اروپا خود زمینه‌ساز تغییرات بزرگ در زمینه پوشاک و البسه زنان و مردان شد. با تقسیم‌بندی حکومت شاهان قاجار به سه دوره زمانی، شاید بتوان بیان کرد: در دوره اول حکومت، (از آغا محمدخان تا فتحعلی شاه) پوشاک زنان و مردان دنباله‌رو سنت سلطنت‌های قبل از خود و کمتر دستخوش تغییرات قرار گرفته بود. سرآغاز تحولات در این زمینه را شاید بتوان از ابتدای حکومت محمدشاه دانست. (دوره دوم) دوره‌ای که ارتباط با دیگر کشورها افزایش پیدا کرد و ورود مد و صنعت به ایران رونق گرفت. پس از سفر ناصرالدین‌شاه به فرنگ، اوضاع پوشاک در فرهنگ ایران بسیار متفاوت‌تر از قبل شد. در دوره سوم نفوذ فرهنگ اروپایی به بالاترین حد خود رسید و به اصطلاح اروپایی پوشیدن در اقصای مختلف جامعه شهری نفوذ پیدا کرد و انقلاب مشروطه خود عامل مهم‌تر در تغییرات پوشاک زنان شد. در نقوش سربینه حمام مهدی قلی بیگ و با توجه

به موضوعات، پوشاک مختلفی استفاده شده است. در نقوش با موضوعات پهلوانی و حماسی، هنرمند از ذهن خلاق خود و همچنین نقوش کتب رایج در بین مردم بهره گرفته است. در نقوش با موضوعات عامیانه و فلکلوریک و ادبیات کهن، مشخصات پوشاک دوره دوم قاجار (قباهای دوره دوم، کلیجه، ارخالق، کتهای تنگ و چسبان، پیراهن‌های بلند و کوتاه، شال پارچه‌ای، کمربند سگ‌دار، چکمه‌ای بلند مشکی، کفش‌های ورنی براق، گیوه) دیده می‌شود. در نقوش متأخرتر سربینه که در زیر گنبد مرکزی قرار گرفته و موضوع خاصی را بیان نمی‌کند، پوشش اروپایی در نقوش بیشتر دیده می‌شود. ماشین‌دودی، هواپیما، دوچرخه همراه با انسان‌هایی که کت‌وشلوار و جلیقه همراه با کروات پوشیده‌اند، مشخصات پوشاک دوره سوم قاجار دیده می‌شود.

منابع

- آزند، یعقوب، (۱۳۸۵)، دیوارنگاری در دوره قاجار. هنرهای تجسمی شماره ۲۵، صص ۳۴-۳۱.
- آریانا، آزاده. (۱۳۹۳). تن‌پوش ایرانیان از عیلامیان تا پهلوی. قم: دارالتفسیر.
- حسینی، سید حسین. (۱۳۹۳). حمام مهدی قلی بیگ مشهد. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- درو ویل، گاسپار. (۱۳۸۷). سفرنامه درو ویل. مترجم، جواد محیی. تهران: گوتنبرگ.
- دو سرسی، کنت، ایران در ۴۰-۱۸۳۹م (۱۲۵۶-۱۲۵۵ ه. قمری). مترجم، احسان اشراقی. تهران: نشر دانشگاهی.
- رکن‌آبادی، ابوالفضل، دهقانی، فاطمه. (۱۳۹۶). پوشاک و منسوجات بانوان دوره صفوی و قاجار. یزد: دانشگاه آزاد اسلامی واحد یزد.
- دهقانی، رضا. (۱۳۹۲). تاریخ مردم ایران در دوره قاجار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه.
- سیدی، مهدی. (۱۳۸۲). سیمای تاریخی-فرهنگی شهر مشهد. با همکاری اشرف السادات میر کمالی. مشهد: نشر آرام.
- شریعت پناهی، سید حسام‌الدین. (۱۳۷۲). اروپائیان و لباس ایرانیان. تهران: قومس.
- شهشهانی، سهیلا. (۱۳۹۶). پوشاک دوره قاجار. مشهد: فرهنگسرای میر دشتی.
- ظفر کامل، اعظم. (۱۳۹۶). « بررسی نگارهای حمام مهدی قلی بیگ مشهد»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، پژوهش هنر، دانشکده هنر دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- قیانداران، وجیهه. (۱۳۸۹). تاریخ پوشاک ایرانیان از باستان تا عصر حاضر. قم: مهر پیکران.
- فلور، ویلم. (۱۳۹۵). نقاشی دیواری در دوره قاجار. تهران: پیکره.
- مستوفی، عبدالله. (۱۳۴۵). شرح زندگانی من. ج ۱. تهران: زوار.
- محمدی، رامونا. (۱۳۹۲). سیر تحولات پوشاک در ایران. تهران: جمال هنر.
- مونس‌سرخه، مریم. (۱۳۹۶). پوشاک ایرانیان در عصر قاجار (چگونگی و چرایی). تهران: مرکب سپید.
- ویلز. (۱۳۶۸). ایران در یک قرن پیش. مترجم، غلامحسین قره‌گوزلو، تهران: اقبال.